

Ludwig Wittgenstein

**Filosofische
onderzoekingen**

Vertaling Maarten Derksen en Sybe Terwee

Boom

De oorspronkelijke, Duitse, tekst verscheen in 1953 vergezeld van een Engelse vertaling bij Basil Blackwell te Oxford onder de titel *Philosophical Investigations / Philosophische Untersuchungen*.

© Boom uitgevers Amsterdam, Maarten Derksen & Sybe Terwee

© Nawoord Sybe Terwee

Eerste uitgave 1992

Volledig herziene editie 2006

Editie Regenboogreeks 2022

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j° Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Ontwerp en verzorging omslag: Mijke Wondergem

Ontwerp binnenwerk: Leo de Bruin †

Uitvoering binnenwerk: Peter Tychon

ISBN 978 90 2444 348 2

NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Notitie van de tekstbezorgers	7
Voorwoord	9
<i>Filosofische onderzoeken</i>	
Deel I	11
Deel II	207
Nawoord	277
Aantekeningen van de vertalers	291
Tijdtafel	295
Bibliografie	297
Register	301

Notitie van de tekstbezorgers

Wat verschijnt als deel I van dit boek was in 1945 afgesloten. Deel II werd geschreven tussen 1947 en 1949. Als Wittgenstein zijn werk zelf had gepubliceerd, zou hij een flink gedeelte van de laatste dertig pagina's van deel I hebben weggelaten om het te vervangen door wat nu in deel II staat, onder toevoeging van verder materiaal.

Door het hele manuscript moesten we keuzes maken tussen verschillende lezingen van woorden en zinsdelen. De keuze maakte voor de betekenis nooit iets uit.

De passages die onderaan sommige pagina's onder een streep zijn afgedrukt, staan op strookjes papier die Wittgenstein uit andere manuscripten geknipt had en tussen deze pagina's had gelegd, zonder enige verdere indicatie waar ze geplaatst moesten worden.

Woorden tussen dubbele haakjes zijn Wittgensteins verwijzingen naar opmerkingen elders in dit werk of in andere geschriften van zijn hand, die, naar wij hopen, later zullen verschijnen.

Wij zijn verantwoordelijk voor plaatsing van het laatste fragment van deel II in zijn huidige positie.

G. E. M. ANSCOMBE & R. RHEES

Überhaupt hat der Fortschritt das an sich, dass er viel grösser aussieht, als er wirklich ist.★

NESTROY

★ Dit symbool verwijst steeds naar een verklarende aantekening van de vertalers (zie p. 291-294).

Voorwoord

In het volgende maak ik gedachten openbaar, de neerslag van filosofische onderzoekingen, die mij de laatste zestien jaar hebben beziggehouden. Ze hebben betrekking op vele onderwerpen: de begrippen betekenis, begrijpen, de zin, de logica, de grondslagen van de wiskunde, bewustzijnstoestanden, en nog andere zaken. Ik heb al deze gedachten genoteerd als *opmerkingen*, korte paragrafen. Soms in langere reeksen over hetzelfde onderwerp, soms ook in snelle afwisseling van het ene gebied naar het andere. – Van het begin af aan was het mijn bedoeling dit alles in een boek bijeen te brengen, een boek over de vorm waarvan ik mij op verschillende momenten verschillende voorstellingen maakte. Wezenlijk leek me dat de gedachten van het ene onderwerp naar het andere op een natuurlijke wijze zouden voortschrijden, zonder lacunes.

Na vele vergeefse pogingen mijn resultaten in een dergelijk geheel samen te vatten zag ik in dat dit me nooit zou lukken. Dat het beste wat ik kon schrijven nooit meer dan filosofische opmerkingen zouden worden; dat mijn gedachten al snel verlamden wanneer ik ze, tegen hun natuurlijke neiging in, in een bepaalde richting zou dwingen. – En dit hing uiteraard samen met de aard van het onderzoek zelf. Dit dwingt ons namelijk een breed gebied van gedachten, kriskras, naar alle richtingen door te reizen. – De filosofische opmerkingen in dit boek vormen als het ware een verzameling landschapsschetsen, die op die lange en ingewikkelde tochten zijn ontstaan.

Dezelfde punten, of bijna dezelfde, worden steeds opnieuw vanuit verschillende richtingen aangeroerd, waarbij steeds nieuwe schetsen werden gemaakt. Een groot aantal hiervan was mislukt, of niet karakteristiek, en vertoonde alle gebreken van de zwakke tekenaar. Wanneer deze werden verworpen bleef een aantal aanvaardbare over, die vervolgens zo geordend en vaak ingekort moesten worden dat ze de toeschouwer een beeld van het landschap konden geven. – Zo is dit boek dus eigenlijk niet meer dan een album.

Tot voor kort had ik de gedachte aan publicatie van mijn werk tijdens mijn leven eigenlijk opgegeven. Van tijd tot tijd werd die gedachte weer wakker, en wel hoofdzakelijk doordat ik gewaar moest worden dat mijn resultaten, die ik in colleges, manuscripten en discussies overgedragen had, vaak verkeerd begrepen werden, meer of minder verwaterd of ver-

vormd in omloop waren. Hierdoor werd mijn ijdelheid geprikkeld en ik had moeite haar weer tot bedaren te brengen.

- ★ Vier jaar geleden echter had ik gelegenheid mijn eerste boek (de *Tractatus logico-philosophicus*) weer te lezen en de daarin uitgedrukte gedachten uit te leggen. Plotseling leek het me dat ik die oude gedachten en de nieuwe samen moest laten verschijnen: dat deze alleen door de tegenstelling met, en tegen de achtergrond van mijn oudere denkwijze in het juiste licht zouden verschijnen.

Sinds ik mij namelijk zestien jaar geleden opnieuw met filosofie ben gaan bezighouden, moest ik tot de conclusie komen dat ik ernstige fouten gemaakt had in wat ik in het eerste boek had neergelegd. De kritiek die mijn ideeën van de kant van Frank Ramsey – met wie ik ze gedurende de laatste twee jaar van zijn leven in talloze gesprekken heb besproken – hebben ontvangen, heeft mij – in een mate die ik zelf nauwelijks vermag te beoordelen – zeer geholpen deze fouten in te zien. – Meer nog dan aan deze – steeds krachtige en trefzekere – kritiek heb ik te danken aan de kritiek die een docent aan deze universiteit, P. Sraffa, gedurende vele jaren onophoudelijk op mijn gedachten heeft uitgeoefend. Aan deze aansporingen heb ik de vruchtbaarste ideeën van dit werk te danken.

Om meer dan één reden zal dat wat ik hier openbaar maak raakpunten hebben met wat anderen op het ogenblik schrijven. – Als mijn gedachten geen stempel dragen die ze als de mijne kenmerkt, – dan wil ik er verder ook geen aanspraak op maken als mijn eigendom.

Ik geef ze met gevoelens van twijfel prijs aan de openbaarheid. Dat het dit werk in zijn nooddrift en in de duisternis van deze tijd tot deel mag vallen enig licht te brengen in het brein van deze of gene is niet onmogelijk; maar natuurlijk ook niet waarschijnlijk.

Ik wil niet met mijn geschrift anderen het denken besparen. Maar, zo mogelijk, iemand tot eigen gedachten aansporen. Ik had graag een goed boek gemaakt. Het heeft niet zo mogen zijn; maar de tijd waarin ik het had kunnen verbeteren is voorbij.

Cambridge, januari 1945

DEEL I

1 ♦ Augustinus, in de *Belijdenissen* 1 / 8: ‘Cum ipsi (majores homines) appellabant rem aliquam, et cum secundum eam vocem corpus ad aliquid movebant, videbam, et tenebam hoc ab eis vocari rem illam, quod sonabant, cum eam vellent ostendere. Hoc autem eos velle ex motu corporis aperiebatur: tamquam verbis naturalibus omnium gentium, quae fiunt vultu et nutu oculorum, ceterorumque membrorum actu, et sonitu vocis indicante affectionem animi in petendis, habendis, rejiciendis, fugiendisve rebus. Ita verba in variis sententiis locis suis posita, et crebro audita, quarum rerum signa essent, paulatim colligebam, measque iam voluntates, edomito in eis signis ore, per haec enuntiabam.’*

Deze woorden geven ons, naar het mij voorkomt, een bepaald beeld van het wezen van de menselijke taal. Namelijk dit: de woorden van de taal benoemen voorwerpen – zinnen zijn verbindingen van zulke benamingen. – In dit beeld van de taal treffen wij de wortels aan van het idee: ieder woord heeft een betekenis. Deze betekenis is aan het woord gekoppeld. Zij is het voorwerp waar het woord voor staat.

Van een verschil in woordsoorten spreekt Augustinus niet. Wie het leren van een taal zo beschrijft denkt mijns inziens in de eerste plaats aan zelfstandige naamwoorden, zoals ‘tafel’, ‘stoel’, ‘brood’, en de namen van personen, pas in de tweede plaats aan de namen van bepaalde activiteiten en eigenschappen, en aan de overige woordsoorten als iets dat vanzelf wel in orde zal komen.

Denk nu eens aan dit gebruik van taal: ik stuur iemand om een boodschap. Ik geef hem een briefje, daarop staan de tekens: ‘vijf rode appels’. Hij brengt het briefje naar de winkelier; die opent de kist waarop het

* Wanneer de volwassenen een of ander voorwerp noemden en zich er daarbij naar toe keerden, dan nam ik dat waar en ik begreep dat het voorwerp door de klanken die ze uitspraken aangeduid werd, aangezien ze *daarop* wilden wijzen. Dit echter maakte ik op uit hun gebaren, de natuurlijke taal van alle volkeren, de taal die door gelaats- en ooguitdrukkingen, door de bewegingen van de ledematen en de klank van de stem de gewaarwordingen van de ziel toont, wanneer deze iets begeert, of bezit, of afwijst, of vermijdt. Zo leerde ik langzamerhand begrijpen welke dingen de woorden aanduidden die ik telkens weer, op de voor hen bestemde plaatsen in verschillende zinnen, hoorde uitspreken. En ik bracht, toen mijn mond aan deze tekens gewend was, hierdoor mijn wensen tot uitdrukking. ★

teken ‘appels’ staat; dan zoekt hij in een tabel het woord ‘rood’ op en vindt daarnaast een kleurstaaltje; nu zegt hij de reeks van de hoofdtelwoorden op – ik ga ervan uit dat hij deze uit het hoofd kent – tot en met het woord ‘vijf’ en bij elk getal neemt hij een appel uit de kist die de kleur van het staaltje heeft. – Op deze of een soortgelijke manier gaat men te werk met woorden. – ‘Maar hoe weet hij waar en hoe hij het woord “rood” moet opzoeken en wat hij met het woord “vijf” moet beginnen?’ – Nu, ik neem aan dat hij *handelt* zoals ik heb beschreven. De verklaringen komen ergens tot een einde. – Maar wat is de betekenis van het woord ‘vijf’? – Van zoiets was hier helemaal geen sprake; alleen maar van de manier waarop het woord ‘vijf’ gebruikt wordt.

2 ♦ Dit filosofische begrip ‘betekenis’ hoort thuis in een primitieve voorstelling van de manier waarop taal functioneert. Men kan echter ook zeggen dat het een voorstelling van een primitievere taal dan de onze is.

Laten we ons een taal voorstellen waarvoor de beschrijving zoals Augustinus die gegeven heeft juist is: de taal moet de communicatie mogelijk maken tussen een bouwer A en zijn helper B. A is aan het bouwen met bouwelementen; er zijn blokken, pilaren, platen en balken. B moet hem de elementen aangeven, en wel in de volgorde waarin A ze nodig heeft. Voor dit doel bedienen zij zich van een taal bestaande uit de woorden: ‘blok’, ‘pilaar’, ‘plaat’, ‘balk’. A roept ze af; – B brengt het element dat hij geleerd heeft op die roep te brengen. – Vat dit op als een volledige primitieve taal.

3 ♦ Augustinus beschrijft, zouden we kunnen zeggen, een communicatiesysteem; alleen is niet alles wat wij taal noemen een systeem als dit. En dit moet je in veel gevallen zeggen waar de vraag rijst: ‘Is deze weergave bruikbaar, of onbruikbaar?’ Het antwoord luidt dan: ‘Ja, bruikbaar; maar alleen voor dit nauw omschreven gebied, niet voor het geheel dat je pretendeerde weer te geven.’

Het is alsof iemand zou zeggen: ‘Spelen houdt in dat men voorwerpen, volgens bepaalde regels, over een vlak schuift...’ – en wij hem zouden antwoorden: je denkt kennelijk aan bordspelen; maar dat zijn niet alle spelen. Je uitspraak is juist, als je hem uitdrukkelijk tot die spelen beperkt.

4 ♦ Stel je een schrift voor waarin de letters gebruikt worden om klanken aan te duiden, maar ook om de klemtoon aan te duiden en als interpunctieteken. (Een schrift kan men opvatten als een taal om klankpatronen te beschrijven.) Stel je nu voor dat iemand dit schrift zo zou opvatten, alsof er gewoon met elke letter een klank correspondeerde en de letters niet ook nog heel andere functies hadden. Een dergelijke, te eenvoudige opvatting van het schrift lijkt op de taalopvatting van Augustinus.

5 ♦ Als je het voorbeeld in § 1 bekijkt krijg je er misschien een idee van hoezeer het algemene begrip van de betekenis van een woord het functioneren van de taal in nevelen hult, en een heldere kijk onmogelijk maakt. – De mist trekt op wanneer we de verschijnselen van de taal bestuderen aan de hand van primitieve soorten van taalgebruik, waarin je het doel en het functioneren van de woorden duidelijk kunt overzien.

Dergelijke primitieve vormen van taal gebruikt een kind wanneer het leert spreken. Het onderrichten van taal is hier geen uitleggen, maar africhten.

6 ♦ We zouden ons kunnen voorstellen dat de taal in § 2 de *gehele* taal van A en B is; of zelfs de gehele taal van een volksstam. De kinderen worden er toe opgevoed *deze* handelingen te verrichten, daarbij *deze* woorden te gebruiken en *zo* op de woorden van een ander te reageren.

Een belangrijk deel van de africhting zal erin bestaan dat de leraar op de voorwerpen wijst, de aandacht van het kind erop vestigt, en daarbij een woord uitspreekt; bijvoorbeeld het woord 'plaat' bij het aanwijzen van die vorm. (Ik wil dit geen 'aanwijzende verklaring' of 'definitie' noemen, omdat het kind immers nog niet naar de naam kan *vragen*. Ik zal het 'aanwijzend leren van woorden' noemen. – Ik zeg dat het een belangrijk deel van de africhting zal vormen omdat dit bij mensen het geval is; niet omdat je het je niet anders zou kunnen voorstellen.) Dit aanwijzend leren van woorden, zou je kunnen zeggen, legt een associatief verband tussen het woord en het ding: maar wat betekent dat? Nu, het kan verschillende dingen betekenen; maar je denkt waarschijnlijk in de eerste plaats aan het feit dat het kind het beeld van het ding voor de geest komt bij het horen van het woord. Maar als dit nu gebeurt, – is dat het doel van het woord? – Ja, het *kan* het doel zijn. – Ik kan me een dergelijk gebruik van woorden (klankreeksen) indenken. (Het uitspreken

van een woord is als het ware het aanslaan van een toets op de voorstellingspiano.) Maar in de taal in § 2 hebben de woorden *niet* tot doel voorstellingen op te roepen. (Natuurlijk kan dit ook bevorderlijk blijken voor het verwezenlijken van het eigenlijke doel.)

Als het aanwijzende leren dit bewerkstelligt, – moet ik dan zeggen dat het het begrijpen van het woord bewerkstelligt? Begrijpt iemand niet de roep ‘plaat!’ als hij op het horen van die roep deze of gene handeling verricht? – Het is echter waarschijnlijk dat dit mede aan het aanwijzende leren te danken is; maar dan toch alleen als dit samengaat met een bepaald onderricht. Met een ander onderricht zou hetzelfde aanwijzende leren van deze woorden een heel ander begrip teweeg hebben gebracht.

‘Door de stang met de hefboom te verbinden, zet ik de rem in werking.’ – Ja, gegeven het hele overige mechanisme. Alleen in combinatie daarmee is hij een remhefboom; en als hij nergens aan vast zit is hij niet eens een hefboom, maar kan hij van alles en nog wat zijn, of niets.

7 ♦ In de praktijk van het gebruik van taal (2) roept de ene partij de woorden, de andere handelt daarnaar; tot het onderrichten van de taal zal echter *deze* procedure behoren: de leerling *benoemt* de voorwerpen. Dat wil zeggen, hij spreekt het woord uit als de leraar het bouwelement aanwijst. – Ja, er zal hier een nog eenvoudiger oefening voorkomen: de leerling zegt de woorden na die de leraar hem voorzegt – beide procedures vertonen overeenkomsten met taal.

We kunnen ons ook indenken dat het hele proces van het gebruik van de woorden in (2) een van die spelen is waardoor kinderen hun moedertaal leren. Ik zal deze spelen ‘*taalspelen*’ noemen, en van een primitieve taal soms spreken als van een taalspel.

En je zou de processen van het benoemen van de bouwelementen en het nazeggen van de woorden die zijn voorgezegd eveneens taalspelen kunnen noemen. Denk eens aan de manier waarop woorden vaak in bepaalde kringspeltjes worden gebruikt.

Ik zal ook het geheel: de taal en de activiteiten waarmee ze verweven is, het ‘taalspel’ noemen.

8 ♦ Laten we een uitbreiding van taal (2) bekijken. Naast de vier woorden ‘blok’, ‘pilaar’, etc. bevat ze een reeks van woorden die gebruikt wordt zoals de winkelier in (1) de telwoorden gebruikt (het kan de reeks